
**АСПЕКТЫ МОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ
(СЕМАНТЫКА, СЛОВАЎТВАРЭННЕ, ГРАМАТЫКА,
ПРАГМАТЫКА)**

Андрэева А. У. (Мінск)

**ІМІТАЦЫЙНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ
Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ**

**(да праблемы супастаўляльнага даследавання
словаўтваральных тыпаў блізкароднасных моў)**

Адной з найважнейшых для дэрываталогіі застаецца праблема выпрацоўкі і ўдасканалення метадыкі даследавання словаўтваральных сістэм роднасных (і ў прыватнасці блізкароднасных) моў. Многія лінгвісты ў якасці адзінкі супастаўляльнага вывучэння роднасных моў выбіраюць словаўтваральны тып (М. Дакуліл, А.А. Земская, І.С. Улуханаў, А.М. Ціханаў, Т. Возны і інш.). Пад словаўтваральным тыпам (скарочана СТ) разумеюць схему пабудовы матываваных слоў пэўнай часціны мовы, якія супадаюць у словаўтваральных адносінах: маюць у якасці матывавальных словы той самай часціны мовы і агульны для іх фармант, тоесны па семантыцы і форме [1, с. 211]. Пры супастаўляльным апісанні словаўтваральных тыпаў роднасных моў неабходна, на нашу думку, улічваць ступень прадуктыўнасці словаўтваральных тыпаў у цэлым, а таксама іх асобных семантычных груп (падтыпаў), сферу функцыянавання СТ, іх лексічны склад, марфаналагічныя ўмовы ўтварэння дэрыватаў у межах СТ і інш.

Даны артыкул прысвечаны супастаўляльнаму вывучэнню СТ імітацыйных дзеясловаў з суфіксам -а- (-ка) у беларускай і рускай мовах. Гэты словаўтваральны тып ахоплівае дзеяслоўныя лексемы, што ўтвараюцца ад выклічнікаў, разнастайных гукаперайманняў і рэалізуюць агульнае дэрывацыйнае значэнне ‘ўзнаўляць у гучанні тое, што названа матывавальным словам’, ‘перадаваць пэўны гук або комплекс гукаў’: бел. ай → ай-ка-ць (разм.), бэ → бэ-ка-ць (разм.), гаў → гаў-ка-ць (разм.), кукарэку → кукарэк-а-ць, мяў → мяў-ка-ць, хі-хі → хіхі-ка-ць, хлюп → хлюп-а-ць // рус. ай → ай-ка-ть (разг.), бя → бя-ка-ть (разг.), гав → гав-ка-ть (прост.), кукареку → кукарек-а-ть, мяу → мяу-ка-ть, хи-хи → хихи-ка-ть (разг.), хлюп → хлюп-а-ть (разг.) і інш. Усе дэрываты абазначаюць “гукавыя дзеянні, якія складаюцца з ланцуга аднакратных і аднародных гукаў” [2, с. 25].

СТ у разглядаемых мовах з’яўляецца адным з найбольш прадуктыўных і пашыраных дзеяслоўных тыпаў. Як вынікае з

прааналізаванага фактычнага матэрыялу, у кожнай з гэтых моў налічваецца больш за сто імітацыйных дзеясловаў: 126 у беларускай і 108 у рускай¹. Аднак прадуктыўнасць тыпу абмяжоўваецца перажавана размоўным стылем мовы. Пэўная частка дзеяслоўных лексем мае экспрэсіўную, эмацыянальную афарбоўку.

Імітацыйныя дзеясловы з суфіксам -а- (-ка) як у беларускай, так і ў рускай мовах паводле прыватных дэрывацыйных значэнняў выразна падзяляюцца на тры семантычныя падтыпы.

1. Імітацыйныя дзеясловы, якія перадаюць гукі нежывой прыроды, разнастайных прадметаў, рэчаў. Такія дэрываты найбольш пашыраны ў беларускай мове (зафіксавана (572)). У рускай іх значна менш (усяго 34). Сярод імітацыйных дзеясловаў гэтага падтыпу можна адзначыць:

а) дзеясловы, якія перадаюць гукі розных механізмаў (гадзінніка, матора і г. д.): бел. бом → бом-ка-ць, так → так-а-ць, цік → цік-а-ць, шчоўк → шчоўк-а-ць (усяго 19) // рус. так → так-а-ть, тик → тик-а-ть, та-та → тата-ка-ть (9);

б) дзеясловы, якія перадаюць гукі, што ўзнікаюць ад прадметаў і рэчаў пад уздзеяннем знешніх сіл (галоўным чынам ад розных прылад працы, прадметаў побыту, музычных інструментаў пад уздзеяннем чалавека): бел. дрынк → дрынк-а-ць, зум → зум-ка-ць, цюк → цюк-а-ць (25) // рус. вжик → вжик-а-ть, тюк → тюк-а-ть, тят → тят-а-ть (14);

в) дзеясловы, якія перадаюць гукі, што ўзнікаюць ад рухаў частак цела чалавека ці жывёл: бел. стук → стук-а-ць, шлёп → шлёп-а-ць, шорг → шорг-а-ць (7) // рус. стук → стук-а-ть, шарх → шарх-а-ть, шлёп → шлёп-а-ть (7);

г) дзеясловы, якія перадаюць гукі нежывой прыроды: бел. буль → буль-ка-ць, гой → гой-ка-ць, шпок → шпок-а-ць (7) // рус. буль → буль-ка-ть, хлип → хлип-а-ть, хлюп → хлюп-а-ть (4).

2. Імітацыйныя дзеясловы, якія перадаюць гукі жывых істот. Іх колькасць у беларускай і рускай мовах амаль аднолькавая – 38 і 37 адпаведна. Гэта:

а) дзеясловы, якія перадаюць гукі жывёл (найчасцей свойскіх): бел. бэ → бэ-ка-ць, гаў → гаў-ка-ць, мур → мур-ка-ць, рох → рох-ка-ць (12) // рус. бя → бя-ка-ть, гав → гав-ка-ть, мяу → мяу-ка-ть, хрю → хрю-ка-ть (10);

б) дзеясловы, якія перадаюць гукі птушак (свойскіх і больш часта дзікіх): бел. га-га → гаг-а-ць, кар → кар-ка-ць, крум → крум-ка-ць, кукарэку → кукарэк-а-ць (21) // рус. га-га → гаг-а-ть, го-го → гог-а-ть, гуль-гуль → гуль-ка-ть, кукарэку → кукарек-а-ть (23);

в) дзеясловы, якія перадаюць гукі насякомых: бел. дзінь → дзінь-ка-ць, зум → зум-ка-ць, трэнь → трэнь-ка-ць (5) // рус. цвирик → цвирик-а-ть, цвирк → цвирк-а-ть (4).

3. Імітацыйныя дзеясловы, якія перадаюць гукі чалавека. Даны семантычны падтып рэпрэзэнтаваны 63 дэрыватамі ў беларускай мове і 52 у рускай. Ён уключае:

а) дзеясловы, якія перадаюць манеру вымаўляць пэўныя гукі (галосныя ці зычныя): бел. а → а-ка-ць, дз → дзе-ка-ць, о → о-ка-ць, я → я-ка-ць (9) // рус. а → а-ка-ть, дз → дзе-ка-ть, о → о-ка-ть, я → я-ка-ть (8);

б) дзеясловы, што выражаюць разнастайныя эмоцыі, пачуцці (радасць, адабрэнне, захапленне, сумненне, недавер і г. д.): бел. ай → ай-ка-ць, ах → ах-ка-ць, божа → бож-ка-ць, вох → вох-ка-ць (17) // рус. ай → ай-ка-ть, ах → ах-а-ть, ой → ой-ка-ть, ох → ох-а-ть (5);

в) дзеясловы, якія выражаюць розныя валявыя пабуджэнні (у зваротах да свойскіх жывёл, людзей, у тым ліку дзіцяці): бел. агу → агу-ка-ць, но → но-ка-ць, тпру → тпру-ка-ць, улюлю → улюлю-ка-ць, цыц → цык-а-ць (7) // рус. агу → агу-ка-ть, ау → ау-ка-ть, тпру → тпру-ка-ть, улюлю → улюлю-ка-ть (11);

г) дзеясловы, якія перадаюць гукі, што ўзнікаюць ў сувязі з якой-небудзь дзейнасцю чалавека або ў выніку пэўнага стану яго здароўя (у працэсе смеху, плачу, кашлю, чханьня, курэння, іканьня, яды і г. д.): бел. ік → ік-а-ць, фу → фу-ка-ць, хі-хі → хіхі-ка-ць, хны → хны-ка-ць, цмок → цмок-а-ць, чх → чх-а-ць (23) // рус. ик → ик-а-ть, фу → фу-ка-ть, хи-хи → хихика-ть, хны → хны-ка-ть, чих → чих-а-ть, чмок → чмок-а-ть (21);

д) дзеясловы, якія абазначаюць незразумелыя гукавыя вяржэнні чалавека (часта з экспрэсіўным адценнем): бел. бэ → бэ-ка-ць, дзяў → дзяў-ка-ць, мур → мурлык-а-ць (7) // рус. кря → кря-ка-ть, мэ → мэ-ка-ть, мур → мурлык-а-ть (9).

Як можна бачыць з прыведзенага матэрыялу, сярод семантычных падтыпаў СТ імітацыйных дзеясловаў з суфіксам –а- (-ка-) у беларускай мове найбольш прадуктыўныя і шматлікія дзеясловы, якія перадаюць гукі чалавека (асабліва групы г і б), дзеясловы, што перадаюць гукі нежывой прыроды, разнастайных прадметаў і рэчаў (асабліва групы а і б). У рускай мове самымі пашыранымі з’яўляюцца дзеясловы, якія перадаюць гукі чалавека (пераважна група б).

Звяртае ўвагу той факт, што імітацыйныя дзеясловы, галоўным чынам тыя, што абазначаюць гукі жывых істот, могуць утвараць у супастаўляльных мовах сінанімічныя рады, якія ўключаюць дзве і больш лексем. Напрыклад:

бэкаць, мэкаць // бякаць, мекать – дзеясловы, якія перадаюць гукі авечак;

мяўкаць, муркаць, мурлыкаць // мяукаць, мурлыкаць – дзеясловы, якія перадаюць гукі катоў;

гагаць, гагакаць // гакать, гагакать, гогокать – дзеясловы, якія перадаюць гукі гусей;

гаўкаць, дзяўкаць, цяўкаць // гавкать, тьявкать – дзеясловы, якія перадаюць гукі сабак.

Суфіксальны морф -ка- ўжываецца пасля галосных: бел. гагакаць (разм.), дзекаць, окаць, тпрукаць (разм.), чуфыкаць (спец.), хіхікаць // рус. гагакать, дзекать, окать, тпрукать, чуфыкать, хихикать, а таксама пасля зычных х, ў, м, н', р, й, л, н, ф, ж, с' у беларускай мове: бабахкаць (разм.), гаўкаць, зумкаць (разм.), цінькаць (разм.), муркаць (разм.), войкаць (разм.), булькаць, дзынкаць (разм.), чуфкаць (разм.), божкаць (разм.), коськаць (разм.), н', й, л, р, в, с – у рускай: дзинькать (разг.), ойкать (разг.) булькать, каркать, тьявкать, уськать (разг.). Як можна бачыць з прыведзенага матэрыялу, у беларускай мове значна больш зычных, якія могуць спалучацца з морфам -ка-. Суфіксальны морф -а- адзначаецца пасля некаторых зычных гукаў: у беларускай мове пасля зычных г, к, х, п, ц: гагаць, цікаць, вухаць, шлёпаць, бацаць (разм.), а ў рускай – пасля к, х, п, ц: тикать, ухать (разг.), шлёпать, бацать (разг.).

У параўнанні з рускай мовай, дзе матывавальныя асновы на зычны х узаемадзейнічаюць толькі з морфам -а-, у беларускай мове яны могуць спалучацца з абодвума морфамі. Параўн., напр.: ахась – ахась і ахкаць, бабахась – бабахась і бабахкаць, охась – вохась і вохкаць, ухась – вухась і вухкаць і іншыя. Заўважым, што ў беларускай мове дублетныя формы з морфамі -а- і -ка- вельмі пашыраныя.

Лексічны склад СТ імітацыйных дзеясловаў у абедзвюх мовах галоўным чынам супадае. Толькі некаторыя дэрываты з суфіксам -а- (-ка-) не маюць адпаведных дзеясловаў у іншай мове: ім звычайна адпавядаюць невытворныя дзеясловы. Напрыклад, бомкаць – звенеть, зумкаць – зудеть, кігікаць – кричать, кугаць – плакать, кричать; агукать – гукаць, баюкаць – люляць і нек інш. Шэраг імітацыйных дзеясловаў у беларускай і рускай мовах маюць адрозненне ў стылістычнай афарбоўцы, напрыклад: гагакаць (разм.) – гагакать (праст.), гаўкаць (нейтр.) – гавкать (праст.), тпрукаць (разм.) – тпрукать (праст.) і інш.

Такім чынам, імітацыйныя дзеясловы з суфіксам -а- (-ка-) у беларускай і рускай мовах складаюць жывы і прадуктыўны словаўтваральны тып, сфера функцыянавання якога абмежавана ў асноўным размоўным стылем мовы. Даны СТ характарызуецца значным падабенствам у супастаўляемых мовах, што тлумачыцца іх генетычнай блізкасцю. Разам з тым у кожнай з гэтых моў маецца шэраг спецыфічных рыс, якія выяўляюцца ў адрозненнях прадуктыўнасці

асобных семантычных падтыпаў, асаблівасцях спалучальнасці матывавальных асноў з суфіксальнымі морфамі, частковым несупадзенні лексічнага складу СТ і нек. інш.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; рэдкал.: М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 1985. – 431 с.
2. Волохина Г.А. Русские глагольные приставки: семантическое устройство, системные отношения / Г.А. Волохина, З.Д. Попова. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1993. – 196 с.

Асабіна С. В. (Гродна)

ФАРМАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У ТВОРАХ МІХАСЯ ЛЫНЬКОВА

У навуковай літаратуры адзначаецца, што каля 31 % фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы ахоплены з’явай варыянтнасці [9]. Прычынай узнікнення варыянтаў з’яўляецца «супярэчнасць паміж формай і зместам фразеалагізма. Ідэальна фразеалагічнае значэнне, адпрацаванае і замацаванае моўнай традыцыяй, павінна адзначна перадавацца формай, але такая суадноснасць (ці адпаведнасць) пастаянна парушаецца. Справа ў тым, што значэнне фразеалагізма мае тэндэнцыю набываць розныя формы выражэння і наадварот: адна і тая ж фразеалагічная форма імкнецца абслугоўваць розныя моўныя функцыі» [1, с. 168].

Звычайна вылучаюць 8 тыпаў фразеалагічнай варыянтнасці: лексічны, фанетычны, акцэнтны, акцэнтна-фанетычны, словаўтваральны, марфалагічны, канструкцыйна-колькасны, камбінаваны [9]. Гэтыя тыпы варыянтаў вызначаюць на аснове таго, што змяняецца ў фразеалагізме: кампанент ці яго фармальны бок.

У фармальных фразеалагічных варыянтах змяненні адбываюцца толькі ў межах аднаго кампанента і закранаюць адзін яго бок (акцэнтны, фанетычны, словаўтваральны, марфалагічны). Такія варыянты «не з’яўляюцца ні паказчыкамі тых ці іншых граматычных катэгорый у фразеалагізме, ні формамі выражэння адносін і сувязей фразеалагізма са словамі ў маўленні. Замена аднаго фармальнага варыянта кампанента другім не змяняе катэгарыяльнай характарыстыкі фразеалагізма» [7, с. 69].

У творах М. Лынькова сустракаем усе вядомыя тыпы фразеалагічнай варыянтнасці, акрамя акцэнтнай. Налічваецца больш за 1000 фразеалагізмаў, здольных вар’іравацца. Такое шырокае карыстанне